

Др Драгана КУЈОВИЋ,
Историјски институт Црне Горе
Подгорица

СЕГМЕНТ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ ПЉЕВАЉА: АКТИВНОСТ И ЗНАЧАЈ ТЗВ. „ТУРСКИХ ШКОЛА”

Прве школске установе у исламском друштву биле су џамије у којима су учитељи давали упутства која су се углавном односила на Кур’ан и хадис. Ови учитељи били су, заправо, тумачи Кур’ана (*qurra*’). Џамије су биле и својеврсне библиотеке, мада ће у наредним периодима јавне библиотеке и књижаре све више постајати посебна врста образовних центара у којима су похрањиване, преписиване и продаване књиге. Иако се у овом раздобљу спомињу и основне школе (*kuttab*), оне ће се тек нешто касније, у абасидском периоду организовано јављати уз џамије. И даље је Кур’ан основни текст, читање и писање основни задаци. Читање поезије и правила римовања, арапска граматика, хадиси, аритметика и вјежбе меморије били су додатно усмјерене ове наставе. Женска дјеца млађег узраста била су, такође, укључена у ову наставу, али на нижем нивоу, будући да им је одрастање у патријархалном друштву наметало другачија интересовања. Учитељи у основним школама (*mu’allimi*), за разлику од оних у установама вишег степена, нису уживали нарочити углед у друштву. Више школство било је представљено најприје Кућом мудрости (*Bayt al-hikma*) у којој је био преводилачки биро, опсерваторија, библиотека и која је служила као нека врста академије. Низам ал-Мулк, перзијски везир и Хајамов заштитник, основао је у XI вијеку у Багдаду семинар-медресу, тзв. *Nizamiyya*, која је своје полазнике опскрбљивала и служила за теолошке студије и изучавање пјесништва. У школи је био постављен један предавач (*mudarris*), који је могао имати више корепетитора (*mu’idi*). *Nizamiyya* је представљала образац установе вишег школства у исламском друштву, али је истовремено њена организација послужила као узор и многим европским универзитетима. Слични семинари били су подигнути у Нишапуру и у другим крајевима абасидског царства.

У Османском царству образовни систем изграђиван је на наслијеђеним темељима и традицијама исламског школства. Основно образовање-савла-

давање арапског писма и основна религијска знања, стицало се у мектеби-ма. Арапско писмо учило се из почетница – „суфара” или „елиф-ба суфара”. Ове школе познате су и под називом *sibjan mektebi* (школе за дјецу) и *mek-tebi ibtidaije*. Приступ у ове почетне школе имала су подједнако мушка и женска дјеца. Према школском закону из 1869. године основна школа била је обавезна „за мушку дјецу од 7–11, а за женску од 6–10 година.”¹ Прије тога, није постојао пропис о узрасту за који би било обавезно похађање ових школа. Постојали су мушки, женски и мјешовити мектеби, при чему су женска дјеца у мјешовитим мектебима сједила одвојено од мушке. Подјеле на разреде није било и сви ученици су били у једној учионици, није било уписница нити дневника. Обрада градива била је прилагођена појединачном интересовању и показаним способностима ученика. Мектеби су грађени уз џамије, као саставни дио комплекса медресе или као посебни објекти у махалама. То су једноставне приземне или спратне грађевине са најчешће једном просторијом, дужине 6–7 м и широке 3–4 м.² Већи и богатији мектеби имали су тријем и собу за учитеља. Грађени су од камена или од неког другог слабијег материјала. Прозори су били мали. Дјеца су сједјела на поду. Испред су биле *peštahte* (дрвене клупе) на којима су се одлагале књиге. У углу на сећији налазило се учитељево мјесто с неколико шипки за кажњавање непослушних. Посебну врсту казне представљала су батинања по табанима за коју су служиле дрвене шипке – *falake*. У мањим мјестима и селима, гдје није било мектеба, основној писмености у нашим крајевима подучавали су *sejjar hodže* (путујући имами). Савладавање исламских дужности и обреда кроз учебнике писане на арапском и турском језику понекад је било неприлагођено и праћено тешкоћама у разумијевању и због тога врло често механичко. У Босанском ејалету међу установама за основно образовање помињу се и *ti-alimhane* за које се у неким изворима тврди да су понекад одвајане од мектеба „као посебна врста ове институције намијењена за сиромашну дјецу. То укључује постојање интерната гдје је дјечи осигуравана храна, стан и одјећа”, али и виши степен образовања. Према Касумовићу, који је врло детаљно обрадио школски систем у Босанском ејалету, „у недостатку медреса које се отварају постепено, почев од почетка XVI стољећа ово су биле ниже средње школе”.³ За школе под овим називом наилазимо и другачију, донекле вјероватнију дефиницију, према којој би се „прије могло рећи да се ради о почетним школама чија се активност изводила у индивидуалним објектима, са-

¹ Хајрудин Ћурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, Београд 1965, стр. 36.

² Хајрудин Ћурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, Београд 1965, стр. 65.

³ Исмет Касумовић, *Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе*, Мостар, 1999, стр. 86–87.

грађеним за ту сврху, а не у оквиру џамија или месцида. Плате муалима у овим школама биле су сличне као и у мектебима и овисиле су о вакуфским средствима. У попису вакуфа из 1570. године за Босански санџак сви индивидуални мектеби су означавани именом муалимхане”.⁴

Након стицања основних знања у мектебу, који је био предспрема за наставак школовања, ученик је могао похађати медресу која је имала три степена: почетни, средњи и виши. Према неким ауторима ова три степена медресе одговарала су основној, средњој и вишој школи. Уопште узев, основно вјерско образовање стицало се у мектебима, док су медресе представљале средњи и виши степен овог образовања. Од XVI вијека у медресама су се у Османском царству поред преовлађујућих вјерских предмета изучавале и свјетовне науке. Настава се одвијала по групама (*halkama*). Наставни предмети називани су према основном уџбенику и подука из одређеног градива трајала је у зависности од наставника, односно способности ученика. Углавном се учила арапска граматика, вјеронаука и логика. Након савладаног градива у трајању од 12–16 година слушаца је од наставника добијао диплому (*idžazet* или *idžazetnama*), на основу које је могао обављати вјерску службу као имам, или бити муалим, односно мудерис. Предавања у медресама у крајевима под османском влашћу била су на турском језику.⁵ Поред главног мудериса, понегдје је био и помоћни. Настава је почињала послје прве јутарње молитве. Школска година трајала је отприлике од јесени до љета. Уџбеници су били на арапском, турском и перзијском језику, тако да су слушаоци морали бити упућивани, поред граматике арапског језика, и у граматичка правила ова два језика. Настава је одржавана у предаваоницама (*dershanama*). Поред дерсхане, у медресама су биле и собе за ученике и библиотека.

У XIX вијеку низ реформи у Царству одразио се и на систем образовања. Према једном пројекту који је израђен у Цариграду 1846. године јавна настава у Царству најприје је подијељена на три групе: основну, средњу и вишу. Основна, односно почетна школа требало је да траје три године и била је обавезна за сву дјецу која наврше 5 година. Министарство просвјете основано је 1847. године, да би 1869. године ступио на снагу школски закон, према којем су се школе дијелиле на јавне и приватне. Јавне школе је издржавала државач. Настава у *mektebima* требало је да траје четири године и закон је предвиђао и свјетовне предмете – *турску историју, рачун, земљопис* и сл. Осниване су свјетовне школе различитог нивоа, прије свега *rušdije* (или *ruždije*) и *idadije* (ар. *'i'dadiyya*). У рушдијама је изучаван већи број свјетов-

⁴ Хатиџа Чар Дрнда, *Исмет Касумовић, Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе*, Исламски културни центар Мостар, 1999, 319 стр. (приказ) у: ПОФ 49/1999, Сарајево, 2000, 379–382, 381.

⁵ Хајрудин Ћурић, *op. cit.*, 123.

них предмета, кориштене табле, географске карте. Настава се изводила на турском језику. *Рушдије* су имале статус нижих средњих школа које нису биле намијењене искључиво полазницима исламске вјероисповијести. *Рушдије* су се издржавале из прихода школског фонда („меариф сандука“). У сваком санџаку био је основан „меариф сандук“, фонд чије су се главнице давале у зајам, а камате служиле за издржавање школа. Ове школе биле су обавезне да воде четири књиге: *књигу инвентара, именик ученика, књигу за оијењивање, књигу расхода*. Настава је трајала шест сати дневно у периоду од четири године. Тјелесне казне су биле забрањене. Изучавали су се следећи предмети: *вјеронаука, граматика арапског, турског и перзијског језика, рачун, цртање, основи геометрије, општа и турска историја, земљопис, гимнастика и језик којим се говори у средини гдје се школа налази*. Ученици су се у *рушдијама* оспособљавали за нижа чиновничка звања. Поред *рушдија* осниване су и друге свјетовне просвјетне установе познате под називом *sabah mektebi, daru l-mu'allimin, daru š-šafaqa* и *mektebi idadije*. *Sabah mektebi* био је чиновничка школа, *daru l-mu'allimin* учитељска, *daru š-šafaqa* представљала је неку врсту прихватилишта и поправилишта за сирочад. На простору Босанског ејелата постојала је у Сарајеву само једна установа која је имала карактер завода за васпитање и занатско оспособљавање сирочади. Интересантно је да су у овом заводу заједнички учили „муслиманска, српска, хрватска и јеврејска дјеца“.⁶ Овај завод се у почетку звао *islahana* (поправилиште), а касније је добио назив *daru š-šafaqa*. У овој установи учили су се занати и имала је пет разреда. Почињало се од петог, а завршавало с првим разредом. Иако је школовање у овом заводу било у почетку намијењено и женској дјечи, од те замисли се одмах одступило и женска дјеца нису примана. Питомци завода становали су у интернату и били униформисани. Могла су бити примљена само дјеца која нису била старија од 13 година.

Mektebi idadije, као приправна војна школа, јавила се половином деветнаестог вијека. То су биле четвороразредне школе у којима су се стицали основи за школовање у цариградској Војној академији. У овој школи, у коју се долазило послвије завршене рушдије, неке друге одговарајуће школе, односно након положеног пријемног испита, учили су се следећи предмети: „арапски, перзијски и турски језик, који су се сматрали као 'учећијех се наука кључ', затим француски, математика, физика, земљопис, историја, цртање, краснопис и гимнастика“.⁷

На територији данашње Црне Горе мектеби се спомиње у градовима, и такве школе су постојале у свим мјестима с муслиманским становништвом. По турском попису оваква школа радила је у Пљевљима још 1582. године.

⁶ Хајрудин Ћурић, *ibid.*, стр. 164.

⁷ Хајрудин Ћурић, *ibid.*, стр. 169.

Према салнамама за године 1290–1294 р. х. (1873/74 до 1877) и тзв. муслиманских школа је било 14 од чега 12 сибјан мектеба, једна медреса и једна рушдија. Сибјан мектеба је, дакле, било највише, али о њима као о школама које су биле обавезни пратилац муслиманских насеља и у којима се стицала општа писменост и наобразба, имамо најмање појединачних података. Евлија Челеби је, према *Путотису*, половином XVII вијека затекао у Ташлици (Пљевља) три мектеба, двије медресе и двије текије.⁸ Од ове двије медресе, о којима код Евлије Челеби постоји само уопштено казивање, једна се помиње под именом Хади Хусеинова, али осим њеног имена других сазнања о њој немамо. У Евлијино вријеме постојала је, највјероватније, и Хади Ибрахимова медреса, за коју се у једном документу „из 1116/1704. одређује *mu-dertisluk*“.⁹ Међутим, највише података налазимо о Осман-пашиној медреси, која се сачувала све до XX вијека. Нису пронађени вакуфнама или неки други докуменат који би посвједочио о времену изградње ове медресе, односно подаци о Осман-паши, који ју је подигао. Посредним путем, као нпр. „на основу података о постављењу мудериса који указују на постојање ове медресе крајем XVII и почетком XVIII стољећа“,¹⁰ вјерује се у њено извјесно постојање у другој половини XVII вијека. Зграда медресе је била конципирана „попут медресе Мехмед-паше Соколовића у Истанбулу“.¹¹ Ово поређење изведено је на основу казивања старијих мјештана и некадашњих ученика медресе. Медреса је, према овим описима, имала три крака – средишњи, лијеви и десни, који су формирали слово „У“. Улаз и дућани били су у средишњем дијелу. На спрату су биле дерсхана и три просторије. Кракови с лијеве и десне стране имали су по једанаест соба за ученике. Улаз медресе налазио се насупрот џамији у дворишту.¹² У листу Босна из 1869 (бр. 137)¹³ наводи се постојање медресе у Пљевљима „коју је подигао заслужни, Осман-паша и која има на доњем боју 14, а на горњем 4 собе и књижницу и у авлији џамију“. Према овом запису медреса је прилозима грађана обновљена након што је „била опала има 6 до 7 година“. У овом стању медреса је функционисала све до краја XIX вијека. Зграда ове медресе је 1918. године „заузета од стране државног надлештва и претворена у канцеларије. Рјешењем мини-

⁸ Евлија Челеби, *Путотис* – одломци о југословенским земљама, Превод увод и коментар: Хазим Шабановић, Свјетлост-Сарајево, 1967, стр. 394.

⁹ Исмет Касумовић, *ibid.*, стр. 224.

¹⁰ Исмет Касумовић, *ibid.*, стр. 224.

¹¹ Мацида Бећирбеговић, *Просвјетни објекти исламске архитектуре у Босни и Херцеговини*, ПОФ, XX–XXI, 1970–71, Сарајево 1974, стр. 300.

¹² Мацида Бећирбеговић, *op. cit.*, стр. 300.

¹³ Мацида Бећирбеговић, *ibid.*, стр. 300.

¹⁴ Шербо Растодер, *ibid.*, стр. 36.

старства вјера од 16.V 1925. године поново јој је одобрен рад а за мудериса је постављен Абдулах Ајни еф. Барјактаревих¹⁴.

Мустафа Хациатлагих наводи да су у Пљевљима постојале и двије основне школе (*ibtidaije*), у којима се, поред вјерске наставе, учило градиво и из других области.¹⁵ Интересантно је да Б. Перуничих наводи извјештај који је 1913. године сачинио „тадашњи окружни начелник из Пљеваља Милорад Јовановић”, према којем је „турских основних школа било на много више места него српских. Све њихове основне школе биле су троразредне. Готово у сваком турском селу постоји 'џамија' или 'мејтеф' – основна школа...

У Пљевљима су Турци имали: петоразредну гимназију, четири мушке и две женске троразредне основне школе и медресу (верску школу)... Уз три основне школе имали су и по једно дечје забавиште за оне малишане који се тек спремају за школу. Једна од четири основне школе била је искључиво за сиротну и напуштену децу која су остала без родитеља...”¹⁶

Нижна гимназија или рушдија основана је у Пљевљима крајем 1866, односно почетком 1867. године. „Први учитељ био је Салих еф., који се спомиње и на испиту крајем 1869. године”.¹⁷ Описујући пљеваљску рушдију, Бранко Радошевић наводи да се „налазила код данашње Гимназије. Имала је приземље и спрат. Приземље је било зидано, а спрат од меканог материјала. У њој су биле четири учионице (2+2), просторија за вјерске обреде (клањање), канцеларија, мала просторија за послужитеља и остава за обућу. Школа је имала велико двориште. Захватало је читав простор који сада захвата Гимназија и њено двориште. У једном дијелу било је игралиште (без справа), а други дио био је травњак и воћњак. Цио простор је био ограђен”.¹⁸ Иза дугачких клупа сједило је 5–6 ученика. Поједини полазници ове школе сјећају се да је у њој „био и један дио српске дјеце”, која нису морала присуствовати часовима вјеронауке. Међутим, „сазнаје се да је у времену када је овај предмет предавао хаци – Ајнија Барјактаревих, знатан број српске дјеце доста често присуствовао часовима вјеронауке, јер су му предавања била интересантна”.¹⁹ У пљеваљској рушдији једним од предмета било је предвиђено и учење трговачке и административне кореспонденције. Ученици ове школе учили су арапски, турски, перзијски, њемачки и француски језик. Осмо Телаћевић, ученик рушдије у периоду 1905–1910, сјећа се да је предавач у по-

¹⁵ Мустафа Хациатлагих, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968), бр. 193, стр. 5.

¹⁶ Др Бранко Перуничих, *Извештај о стању у округу пљеваљском 1913*, Историјски записи, година XV, књига XIX, св. 3–4, 1962, 515–533, стр. 528.

¹⁷ Хајрудин Турић, *ibid.*, стр. 152.

¹⁸ Бранко Радошевић, *Руждија*, Пљеваљске новине (1.2.1974), бр. 320, стр. 9.

¹⁹ Бранко Радошевић, *ibid.*, стр. 9.

²⁰ Бранко Радошевић, *Руждија*, Пљеваљске новине (15.2.1974), бр. 321, стр. 9.

четном четвртом разреду био Хилмија еф. Пашефендић, у трећем Ђамил еф. Курбеговић, у другом Ајнија еф. Барјактаревић.²⁰ Настава је била на турском, с изузетком наставе вјеронауке која је била на матерњем језику. Пљеваљска рушдија престала је да постоји 1909. године. Мустафа Хациатлагић наводи интересантан податак да је „у Пљевљима 1909. године основана виша гимназија, звана *идадија*. Ова школа имала је интернат за смјештај ученика са села. Школа је била прво смјештена на Доловима, а касније на Стражици”.²¹ Податак о оснивању ове школе у Пљевљима утолико је интересантнији зато што је у периоду 1873–1878. сарајевска идадија била „једина у Босанском вилајету”.²² Исте 1909. године основане су радничка школа *маирутијет* и школа за обучавање „женске дјеце разним женским пословима”.²³ Обје школе су биле четворогодишње и трошкове је сносила држава. Курс радничке школе за ученице био је основан својевремено упоредо са оснивањем пљеваљске гимназије 1901/1902. године. Пљеваљска гимназија која је у самом почетку била дворазредна, „имала смер реалне гимназије и програм је био исти као у Србији са додатком обилатог посвећивања пажње турском језику”, убрзо је добила „III разред који ће радити према програму и плану за гимназије у Турској”.²⁴ Поред српског и француског језика, учио се и турски језик који је био заступљен са четири часа недељно. Наставник турског језика је био Сејф еф. Шеховић.

Просвјетне институције оријентално-исламског карактера на простору некадашње Југославије биле су, без обзира на бројне недостатке и квалитет наставе која је често због неприлагођености уџбеника на арапском и турском језику била „непрактична и тешко савладива”,²⁵ својеврсни заштитници тековина оријентално-исламске културе. Класични језици исламског оријента-арапски, перзијски и турски, који су се учили у овим школама, иако се понекад њихово усвајање сводило на преписивање и механичко запамћивање компликованих и неразумљивих текстова, представљали су окосницу каснијег књижевног и научног бављења знатног броја истакнутих појединаца. Многа дјела оријенталне традиције преписивана су у овим школама у оквиру редовних школских обавеза. У Завичајном музеју у Пљевљима били смо у прилици да наиђемо на одређен број штампаних и рукописних књига на арапском, турском језику и перзијском језику, међу којима осим књига вјер-

²¹ Мустафа Хациатлагић, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968), бр. 193, стр. 5.

²² Хајрудин Ћурић, *ibid.*, стр. 167.

²³ Мустафа Хациатлагић, *ibid.*, стр. 5.

²⁴ Др Радмила Петковић-Поповић/Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, стр. 177–179.

²⁵ Др Радмила Петковић-Поповић/Вукоман Шалипуровић, *op. cit.*, стр. 19.

ДРАГАНА КУЈОВИЋ

ског садржаја, знатан дио њих спада у школску литературу. То се прије свега односи на букваре, граматике арапског, турског и перзијског језика, рјечнику литературу, књижевна дјела на оријенталним језицима, итд. Оне су писана свједочанства просвјетне активности која је за собом остављала специфичну, другачију, али продуктивну писменост која је трајала вијековима и градила традицију која је била у могућности да овим просторима дарује једнако значајан допринос колико и други сегменти наше писмености и културне прошлости.

Dragana Kujović, Ph.D.

A PART OF CULTURAL HISTORY OF PLJEVLJA: ACTIVITIES AND IMPORTANCE OF THE "TURKISH SCHOOLS"

Summary

The educational institutions of the Oriental-Islamic character in the regions of Pljevlja, Berane and Bjelo Polje present the constitutive part of the Oriental-Islamic system of education in general. This education system has its place in the cultural past of our people, bringing up the generations bearing the heritage of the Islamic culture, but in the frame and on the cultural base of their own surrounding. Learning Arabic, Persian and Turkish, although sometimes reduced to copying and learning by heart of the complicated and hardly understandable texts, presented useful and necessary base for further literature, translation and scientific tasks performed by the distinguished personalities on the field of the Oriental-Islamic culture.